5. Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України: книга-альбом. Київ. Мистецтво. 2005. 384 с.
6. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Міністерство культури і туризму України. Київ. 2011. 218 с.

Юрій Зінько

ВОДЯНІ МЛИНИ ТА МАЛІ ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ – УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ

Анотація. *У статті йдеться про водяні млини та перші малі гідроелектростанції Вінниччини як унікальні об'єкти промислової спадщини та осередки доіндустріального розвитку краю й господарської діяльності населення. Виокремлено особливості промислової архітектури та технічні аспекти споруд, а також їх еволюцію від традиційних млинарських комплексів XIX – початку XX ст. до перших спроб розбудови малої гідроенергетики. Вказано на проблему занепаду й руйнації старовинних господарських споруд та потребу їх ревіталізації.*

Ключові слова: *матеріальна культурна спадщина, водяні млини, млинарство, малі гідроелектростанції, промислова спадщина, ревіталізація.*

Yuriy Zinko

WATERMILLS AND SMALL HYDROELECTRIC POWER PLANTS – UNIQUE MONUMENTS OF INDUSTRIAL ARCHITECTURE IN VINNYTSIA REGION

Abstract. *The article focuses on watermills and the first small hydropower plants of the Vinnytsia region as unique industrial heritage sites and centers of the region's pre-industrial development and local economic activity. It highlights the specific features of industrial architecture, the technical characteristics of these structures, and their evolution from traditional milling complexes of the 19th and early 20th centuries to the initial efforts in developing small-scale hydropower for regional electrification. The paper also addresses the issue of the decline and destruction of these historical economic structures, emphasizing the urgent need for their revitalization.*

Keywords: *tangible cultural heritage, watermills, milling, small hydropower plants, industrial heritage, revitalization.*

Важливим джерелом для реконструкції й відновлення історичного минулого краю є матеріальна культурна спадщина, вивчення якої дає змогу сформувати цілісну картину розвитку регіону та повсякденного життя його мешканців. Індустріальною спадщиною Вінниччини та свідками господарської діяльності населення краю є водяні млини та перші малі гідроелектростанції (ГЕС). Вони активно розбудовувалися на теренах регіону через специфіку рельєфу річкової мережі, яка сформувалась на теренах Українського кристалічного щита з його стрімкими водотоками, порогами та з великим похилом русел. Гідрологічні умови річок були сприятливими для створення шлюзів, гребель та штучних каналів, які забезпечували стабільний тиск води на турбіни. Розвитку млинарської галузі сприяло й те, що вода була

найдоступнішим джерелом енергії, адже гідроенергія річок була безкоштовною.

Будівництво водяних млинів було зумовлене стрімкою капіталізацією аграрного сектору у другій половині XIX – початку XX ст., технічним прогресом та інтеграцією регіону у світовий ринок борошна. Землевласники розуміли, що продавати за кордон борошно значно вигідніше, ніж зерно. До того ж стала активно розбудовуватися залізнична мережа, що вирішувало питання підвезення до промислових об'єктів великих партій сировини та вивезення готової продукції. У другій половині XIX ст. залізниця пролягала через південну частину Поділля та відчиняла прямий шлях подільському хлібу до Одеського порту. Залізнична лінія Одеса-Балта та Балта-Київ перетнула Східне Поділля з півдня на північ та з'єднала регіон з Одесою та Києвом [1, с. 372]. Млинарські підприємства отримали можливість відвантажувати борошно до чорноморських портів та сухопутних кордонів. Продукція місцевих млинів стала активно експортуватися на західноєвропейські ринки.

На зламі XIX–XX ст. Східне Поділля перетворилося на потужний осередок млинарства та ранньої гідроенергетики. Цьому сприяла річкова мережа Вінниччини, північна частина якої належить до басейну Дніпра, західна, центральна, східна та південно-східна – Південного Бугу, а південно-західна – Дністра. На річках Рось, Південний Буг, Дністер та їх притоках будували млини, стіни яких викладали з міцного бутового каменю, місцевого граніту та прикрашали й обрамляли кладку виразною червоною цеглою. На місці дерев'яних млинів з'явилися кількаповерхові кам'яні споруди та цегляні комплекси промислового типу.

Заможні подільські землевласники наймали європейських інженерів та архітекторів для проєктування й будівництва виробничих будівель, що стали шедеврами індустріальної архітектури у стилі модерну та неоготики. Так, за проєктом німецького архітектора Яна Гойріха на замовлення графа Костянтина Потоцького на межі сіл Сокілець (тепер Немирівська ТГ, Вінницький район) та Печера (тепер Шпиківська ТГ, Тульчинський район) на Південному Бузі у 1899 році була зведена чотириярусна будівля млина у стилі центрально-європейського неоромантизму. Млин прямокутної форми, мурований з колотого граніту і червоної цегли, був накритий напіввальмовим дахом. Стіни з місцевого різнокольорового граніту у поєднанні з витонченою цегляною кладкою роблять споруду млина витвором мистецтва [2, с. 171-172]. Подібну архітектуру має «Погорений млин» у селі Вила (тепер Томашпільська ТГ, Тульчинський район), який побудований за проєктом того ж Яна Гойріха наприкінці XIX ст. з бутового каменю на річки Русава. У стилі тогочасної промислової архітектури у селі Круподеринці (тепер Погребищенська ТГ, Вінницький район) на правому березі річки Рось у 1896 році був побудований триповерховий водяний млин, перший поверх якого викладений з граніту, а другий і третій поверхи – із червоної цегли. Дах будівлі мав металеве покриття [4, с. 132].

На початку XX ст. у млинарстві відбувалася технологічна модернізація, перехід від дерев'яного водяного колеса до гідравлічних турбін. На зміну традиційним жорнам прийшли вальцові станки, часто німецького чи австрійського виробництва, що дало змогу збільшити обсяги переробки зерна

та дозволило виготовляти борошно вищих ґатунків. Млин у с. Сокільці, наприклад, переробляв понад 50 тон зерна за добу. Високотехнологічна споруда водяного млина, яка працювала на трьох турбінах та дизельному двигуні була збудована наприкінці XIX ст. купцем Яковом Солітерманом на річці Південний Буг біля Замкової гори у Брацлаві (тепер Брацлавська ТГ, Тульчинський район). Для свого часу млин був надсучасним підприємством, на якому працювали десятки працівників. Унікальна чотири поверхова пам'ятка промислової архітектури з прибудованою до неї одноповерховою коморою та господарською частиною побудована у 1902 році у с. Болган (тепер Студенянська ТГ, Тульчинський район) на річці Кам'янка, внутрішні дерев'яні перекриття якої досі залишаються міцними.

Технологічний прогрес початку XX ст. вимагав електроенергії. На Вінниччині частину вже існуючих водяних млинів і дамб модернізували та переобладнали для виробництва електроенергії, що трансформувало їх у малі ГЕС та «електричні машинарки». Однією з найдавніших збережених споруд такого типу є станція у селищі Тиврів ((тепер Тиврівська ТГ, Вінницький район), на річці Південний Буг, будівля якої датується 1905 роком. Цегляна споруда цієї «електровні» тривалий час забезпечувала потреби містечка та навколишніх виробництв. До таких будівель відноситься Брацлавський водяний млин у Немирові (тепер Немирівська ТГ, Вінницький район). Він побудований на річці Мирці за кошти графів Щербатових. Великий млин тут побудували у 1862 році за проєктом архітектора Ф.І. Мєховича у формах псевдоготики: зі стрілчастими вікнами, ступінчастими фронтонами, покритий червоною черепицею. У 1905 році за проєктом чеського архітектора Іржі Стібрала греблю та млин перебудували у «празькому стилі» з елементами модернізованого бароко, створивши одну з перших електростанцій в регіоні [3, с. 312]. Для використання потужності річки Південний Буг було зведено греблю та гідроелектростанцію у селищі Сутиски (тепер Сутисківська ТГ, Вінницький район), що були пов'язані з промисловим вузлом графа Дмитра Гейдена. До будівництва ГЕС тут функціонував великий паровий та водяний млин, а також винокурний завод [5, с. 72].

Активне будівництво промислових споруд на річках Вінниччини припинилося з початком Першої світової війни. Сьогодні залишки тих величних кам'яно-цегляних велетнів, що збереглися до нашого часу, є свідками унікальної індустріальної архітектури кінця XIX – початку XX ст. Цей сектор індустріальної спадщини краю перестає сприйматися як застаріле надбання, зростає її історична й культурна цінність. Проте повноцінне залучення пам'яток архітектури до сучасного життя потребує комплексної ревіталізації.

Отже, водяні млини та перші малі гідроелектростанції Вінниччини є унікальними пам'ятками індустріальної спадщини та прикладом виробничої еволюції регіону. Вони демонструють перехід на початку XX століття від традиційного використання водної енергії до індустріальної електрифікації. Сьогодні чимало старовинних будівель відновлюють, даючи історичним спорудам нове життя. Тому пріоритетним завданням сучасного суспільства є ревіталізація історичних пам'яток для збереження історичної пам'яті народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. . Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редколе.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. [Електронний ресурс] URL: https://www.history.org.ua/?termin=Zaliznychne_budivnuctvo_v_Ukr
2. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінницький район / ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. Ю. Юзвак (заст. гол. ред.) [та ін.] ; упоряд. Ю. А. Зінько; автор. колектив: А. В. Войнаровський [та ін.]. 2-ге вид., змін. і доповн. Вінниця : Віноблдрукарня, 2024. 416 с. + 2, 2, 60 с. кол. вкл. : фото, іл.
3. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Ч. І : Барський – Немирівський райони / ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.] ; упоряд. : Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний ; автор. колектив : Т. Р. Беднарчик [та ін.]. Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. 400, 2, 2, 36 с. : фото, іл.
4. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Ч. ІІ : Оратівський – Ямпільський райони / ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.] ; упоряд. : Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний ; автор. колектив : А. В. Войнаровський [та ін.]. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. 472, 2, 2, 36 с. : фото, іл.
5.Тамтура А.В. Сутиски. Історико-краєзнавчий нарис: від найдавніших часів до сьогодення. Вінниця, 2024. «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ». 232 с.

Наталка Жмуд, Тетяна Кароєва, Ольга Коляструк

МОЗАЇКИ АВТОБУСНИХ ПАВІЛЬЙОНІВ ВІННИЧЧИНИ: РЕЄСТР, ГЕОГРАФІЯ ТА ТВОРЦІ

Анотація. *У статті на основі комплексу документів узагальнено відомості про кількість, географію та творців автопавільйонів, прикрашених мозаїками, на теренах Вінницької, а також Хмельницької областей.*

Ключові слова: *мозаїка, зупинка, автопавільйон, культурна спадщина.*

Natalka Zhmud, Tatiana Karoieva, Olha Koliastruk

MOSAICS OF BUS SHELTERS OF VINNYCHY REGION: REGISTER, GEOGRAPHY AND CREATORS

Abstract. *Based on a body of documentary sources, the article synthesizes information on the number, geographical distribution, and creators of mosaic-decorated bus shelters in Vinnytsia and Khmelnytskyi Oblasts.*

Keywords: *mosaic, bus stop, bus shelter, cultural heritage.*

У СРСР 1960-х рр. під гаслами про «успіхи соціалістичного будівництва» та піклування про добробут населення почалася активна розбудова автомобільних доріг з твердим покриттям. (Хоча основними цілями радянського керівництва були військово-стратегічне забезпечення, економічна інтеграція та централізація управління.) У короткий термін потрібно було створити мережу міжнародних, всесоюзних, республіканських та обласних трас, як мінімум, зв'язати районні центри з обласними. Робота у цьому напрямку на основі сучасних технологій розпочалася ще у 1950-х рр., але саме у 1968 р. були ухвалені принципові рішення щодо організації централізованого управління та фінансування будівництва, регіональної структури транспортних